

Старе і нове в українському історіописанні

ВОЛОДИМИР МАСЛІЧУК

Serhy Yekelchyk, *Writing the Nation. The Ukrainian Historical Profession in Independent Ukraine and the Diaspora*, Ukrainian Voices, vol. 26, Stuttgart: ibidem Press, 2022, 200 pp.

Сергій Єкельчик — дуже помітна в українській історіографії постать, і кожна його нова публікація сприймається як явище. Відносно швидко його публікації та книжки перекладають українською, його дослідження цінують фахівці й рекомендують їх студентам, і не лише історикам. «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (Критика, 2008), потім переклад праці «Ukraine: Birth of a Modern Nation» (2007) російською мовою (К.І.С., 2010), а наступного року й українською (Laurus, 2011) стали дуже читаними й обговорюваними книжками. 2010 року вийшла збірка ранніх досліджень Єкельчика в авторизованому перекладі українською «Українофілі: світ українських патріотів другої половини XIX ст.» (К.І.С., 2010; настільна книжка для дослідників українського національного руху). Потім буде український переклад праці 2014 року «Повсякденний сталінізм. Київ та кияни після Великої війни» (Laurus, 2018) й «Український досвід Другої світової війни» (Медуза, 2019). Україномовний читач дуже добре ознайомлений із доробком продуктивного науковця. Це надзвичайно позитивний приклад західного дослідника, який не залишив українського інтелектуального поля. Власне, професор Єкельчик є прикладом успішної реалізації емігранта з України в західному науковому світі, науковця, який уміло поєднує український матеріал із «західними» методологіями (за висловом Ярослава Грицака, він є «найкреативнішим і теоретично найчутливішим істориком молодшої генерації»).

Нова книжка Сергія Єкельчика — видання на основі публікацій попередніх років. Ідеться про шість статей, опублікованих свого часу в різних часописах і країнах, дві з яких, раніше надруковані в Україні, для нового видання було перекладено англійською. Кожну з них присвячено інтерпретаціям історії України, проблемам знання та науки (в Україні й в українській діаспорі), власне кажучи, фахові історика. Автор заторкує теми інтелектуальної історії та націєтворення, найближчі йому за сферою досліджень. Може скласти враження певної нецілісності робо-

Колекція The Metropolitan Museum of Art, Нью-Йорк, США

Карло Мараті. Алегорія старих і нових диспенсаций. 1700–1708

ти, але науковець у жодному з розділів не ставив за мету створити всеохопний опис, а радше прагнув виявити тенденцію, навести приклади.

Треба визнати, що цей збірник автобіографічний, бо переважно Сергій Єкельчик був безпосереднім учасником і свідком подій, які описує, ба більше, незрідка він був і небезстороннім спостерігачем, і методологічним новатором. Книжку присвячено вчителям: Віталієві Сарбею, науковому керівнику кан-

дидатської дисертації, та Ользі Литвин, яка була керівницею дипломного проекту Сергія і викладала у нього в Київському університеті імені Шевченка історію культури Російської імперії, але «виходило, що то була здебільша культура українська».

Основна новизна книжки, дописаної і впорядкованої після 24 лютого 2022 року, в тому, як війна і використання історичних легітимацій мають прямий вплив на виклад тексту. Чому істо-

рія, така травматична і заперечна щодо існування самої України з боку російського агресора, відіграє для українців не лише консолідаційну роль, а й стає частиною екзистенції, виявом існування та ототожнення себе.

НАПРЯМОК

У січні 1991 року з'явився важливий есей Сергія Білоконя «Чи маємо ми історичну науку?». 1993 року його було передруковано (із незначним редагуванням) у часописі «Наше минуле», у цьому ж часописі молодий аспірант Сергій Єкельчик надрукував невеликі рецензії на зарубіжні видання творів Сергія Подлинського і на класичну працю Івана-Павла Химки. «Чи маємо ми історичну науку?» — це публіцистичний роздум. Справжньої історичної науки в тогочасній УРСР, на думку Сергія Білоконя, не було. Есей справді був сміливим кроком, що передбачав потребу в публічних істориках і містив такий висновок:

Єдиний гарант існування науки історії в Україні — національна державність. Без української держави не могло бути української історії.

Білокінь наголошував важливість поєднання напрацювань із України і з діяспори як запоруку для успішного розвитку української історичної науки.

Шлях української історіографії у книжці Сергія Єкельчика відчувається «намацувальним» — його помітно, хоч він має чимало відхилень та особливостей. Саме наявність демократичного суспільства визначила українську історіографію в умовах складних еко-

номічних викликів і політичної нестабільності. На кінець 1990-х років можна було констатувати наявність державності, «святої свободи», плюралізму думок щодо збереження радянських академічних установ. Поєднання старого і нового в інституційному ключі стало загальною тезою українського історіописання. Варто лише визнати, що часом можна заплутатися, де «старе», а де «нове», і чи все «старе» — погане, а «нове» — конструктивне.

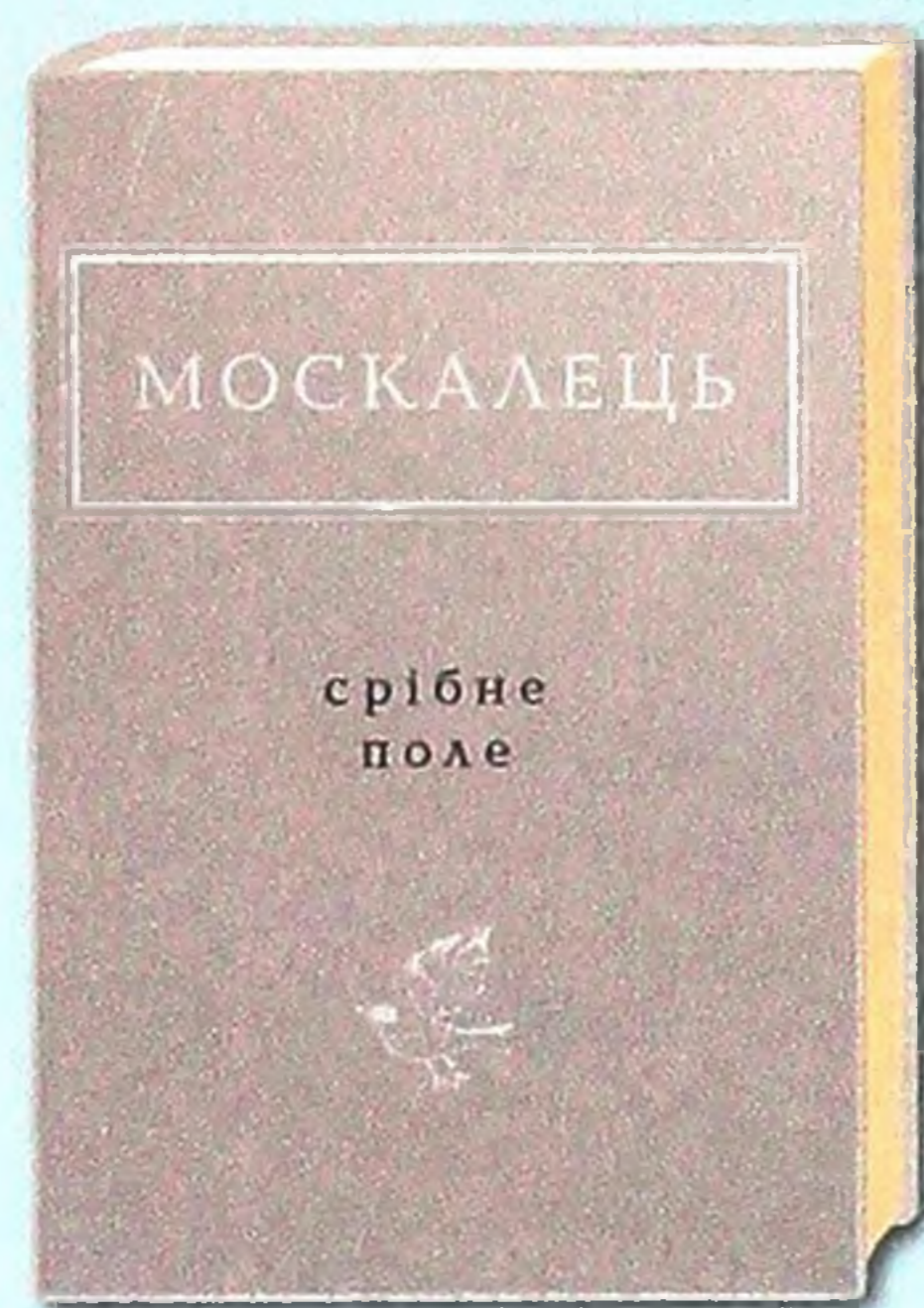
Сергій Єкельчик зважає на те, що історія набула публічності, що теж є ознакою повноцінності і запотребованості праці історика. Це виявиться у політиці держави. Від першого президента України Леоніда Кравчука, який сприйняв національне бачення української історії, започатковується «написання нації» в категоріях державного розуміння та використання концептів «тягlosti історії» та «боротьби за державність» як основної категорії історичного процесу: Хмельницький, Мазепа, українське національне відродження, а ще більше теми ХХ століття — Українська революція, Голодомор, ОУН-УПА, дисиденти — ставали основними зацікавленнями і певним суспільно-політичним замовленням. Цей процес із певними особливостями й амбівалентним ставленням до минулого в різних частинах України тривав у часи президентства Леоніда Кучми, а за Віктора Ющенка оформився в державний виконавчий орган: Інститут національної пам'яті. Почасти це передбачило процес, що згодом дістане назву деколонізації.

Події Євромайдану і зовнішній виклик 2014 року — російська окупа-

ція Криму й частини східних областей України — виявили потребу в уніфікаційній державній політиці в галузі історії. Деколонізацію запроваджено як державну політику, що, своєю чергою, напряду передбачала супровідний процес «деколонізації» — звільнення від символів імперської культури, пам'ятників і символів російського панування. Знов-таки, російське вторгнення 24 лютого 2022 року прискорило цей процес.

Саме в цей час постає низка проєктів, які популяризують знання про минуле, найуспішнішим із-поміж котрих виявився «Лікбез: Історичний фронт». Свідченням посилення уваги до історії та істориків стало присудження в 2018 році Національної премії України імені Тараса Шевченка, найвищої нагороди держави у творчій сфері та гуманітаристиці, гарвардському істориком Сергієві Плохю за його книжку «Брама Європи» — популярний виклад історії України.

Неприйняття українського національного бачення історії було однією з основних ідеологем обґрунтування путінського вторгнення в Україну. Значною мірою це так, але у будь-якому разі пострадянська Росія в особі її диктатора прагне реваншу відтворення імперії, і тут ідеться не лише про заперечення сторінок української історії, а й про заперечення української нації як такої. Очевидно, що російська агресія проти України й опір, який вона зустріла, прискорили процеси радше аналогічні до процесів столітньої давнини, ніж до часів усесвітньої мережі і торжества освіти й лібералізму. Український

Костянтин Москалець
СРІБНЕ ПОЛЕ

—
Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2022

«Срібне поле» є найповнішим виданням Москальцевих вибраних віршів і пісень. На відміну від попереднього томика «Поезія Келії» (2017), його впорядковано за хронологією написання творів, а не публікації книжок. Це слушний підхід, адже, скажімо, друга збірка вісімдесятника «Songe du vieil pelerin (Пісня старого пілігрима)» (1994) охоплювала тексти 1970–1990-х років, що іноді пе-

ремежувалися в одному й тому ж розділі. Новинка «А-ба-ба-га-ла-ма-га» базується головною мірою на ретроспективному ракурсі й складається з чотирьох частин: найбільші блоки «поезії (2015–1995)» і «вірші 1994–1978 рр.» доповнюють три поеми й понад два десятки пісень. Окрім того, поряд із уже відомими текстами вміщено досі не друковані.

У підсумку на передньому плані окреслюється новітня «неокласичність». Ідеться не лише про відгомін естетики «п'ятірного грона», вагомий для Москальця. Справді, твори вісімдесятника, написані в третьому тисячолітті, доречно співвіднести із симпатією автора до поглядів Томаса Стернза Еліота. Цитуючи його в колонці для видання «Еспресо» від 15 березня 2023 року, український поет наголосив цінність почуттів, породжених низкою предметів, ситуацією або ланцюжком подій («об'єктивний корелят»). Такий лаконічний образний ряд, багатий на смислові відтінки, вибудовано в медитаціях «Живий мед» і «Вербна неділя», етюді «Крокуси», любовному посланні «Іриси» тощо. Це зазвичай силабо-тонічні тексти із сюжетом, викладеним прозоро, але не ізольованим від множинних трактувань, скажімо, в мітопоетологічному аспекті (символіка квітів у згаданих поезіях). Одна з основних закономірностей у їхньому художньому світі — ідеалізован-

ня буденності, наснажене очуднення, здійснюване як ошляхетнення.

Ліричний суб'єкт віршів із першого розділу подібний на менестреля, що повертається з подорожі. Мандрівний співець «грав стару мелодію на лютні, / Тепер стомився та відклав її» («Село в снігах і пес побіля ніг...»). Винятково чуйна особистість із «невитраченою ніжністю» («холодний падолист вологі пасма диму...») налаштована на поступове долання самотності. Водночас більшість подій персонаж воліє сприймати поза минулими реаліями: навіть Євромайдан він мислить «споконвічною революцією», зрощеною з біблійним сюжетом («Різдво-2014»).

Друга й третя частини книжки унаочнюють і шлях до «неокласики», і її дещо незвичний зворотний бік. З одного боку, письменник природно відчувається в розмірених і піднесених, хоч гірких, роздумах про «вечорів правдиву шляхту» і «юрби кентаврів пролетаріяту» (поема, а фактично — розгорнута медитація «Для вечорів»). Незатерта метафорика (яблука літають, наче жайворонки, а дощ рахує поцілунки), певна герметичність (приміром, у вірші «Ваш ескорт відхиляючи гілку рукою віжджає...»), загальна данина українському андегравнду, зі шкільних років відомому Москальцеві завдяки самвидаву, не спричиняють надмірної ускладненості. Вісімдесятник радше

національний рух початку ХХ століття сьогодні зрозуміліший за плутану ідеологію радянської модернізації.

Відстежуючи поєднання «нового» і «старого», майстерність викладу й влучність авторових зауважень як знавця українського націєтворення, не можу стриматися від окремих ремарок і застережень. На мою думку, майбутнє історіографії та публічної історії в Україні не аж таке втішне. Навіть порівняно з минулим десятиліттям бачимо істотний спад. Засилля університетської бюрократії; низький рівень наукової доброчесності (і, як наслідок, плагіятні скандали); інструменталізація історії; занепад, зникнення, «переїзд» за кордон наукових видань; відсутність повнокровних незалежних наукових інституцій тощо — все це разом підважує позитивний прогноз на найближче десятиліття (не варто перейматися хіба що за незмінних борців «ідеологічного фронту» й численних «популяризаторів», які не гребують фальсифікацією очевидних фактів). Маємо, звісно, і позитивні приклади. Це, зокрема, навчально-дослідна програма й однойменна серія видань «Київське християнство», яку започаткував покійний Ігор Скочилас; у ній з'являються дуже потужні розвідки, публікації джерел і збірники, пов'язані з церковною історією України.

Діаспора

28 серпня 1990 року гарвардський професор українського походження Омелян Прицак на пленарному засіданні І Конгресу Міжнародної асоціації українців у Київській філії Центрального

музею імені Леніна (сьогодні — Український дім) виголосив доповідь «Що таке історія України?». Доповідь була результатом тривалих роздумів, адже першу її версію було датовано ще 1980 роком. Розголос доповіді уможливила публікація в літературознавчому часописі «Слово і час» (колишнє «Радянське літературознавство») на початку 1991 року. Прицак запропонував територіальну модель історії України, тобто не лише національне бачення історії українців, а й історії тих спільнот і утворень, які існували на теренах сучасної України (у кордонах УРСР 1991 року). Історія грецьких колоній Північного Причорномор'я, Печенізької та Половецької державностей, Кримського ханства, єврейських кагалів чи грецьких громад Приазов'я була у ній невилучною частиною історії України. Історія України в Прицаковому тлумаченні поставала як своєрідна «дослідницька лабораторія», цивілізаційна ойкумена.

Пропозиція видатного сходознавця не була чимось цілком новим. Концепт української історії як контактної та мультикультурної, історії «між Сходом і Заходом» був поширений у діяспорі, зокрема й завдяки інтелектуальним есеям Івана Лисяка-Рудницького. Утім, цей підхід дотепер не здобув належного втілення на рівні узагальнених праць. У 1990-х роках Прицак, повернувшись до України, прагнув відродити тут східні студії і навіть отримав високе звання академіка Національної академії наук України. Однак його потужні організаційні зусилля мали в постсоветській Україні надто скромний результат. Прицакова доповідь була

досить провокативною, адже пропонувала бачення, що долає етнічні настанови. Віталій Сарбей, один із двох осіб, котрим Єкельчик присвятив книжку, мав інше бачення історії України. Він уважав за вкрай суперечливий факт те, що академік Прицак «категорично» відкидав етнізм. Сарбей пропонував замість розмитого марксистського поняття класу спиратися на «конкретне», реальне: «етнос, нація, бо саме ці поняття й означають народ». Український історик із потужним советським бекграундом окреслив надто зручний шлях, яким і почала рухатись українська історіографія. Хоч і його пропозиції не можна назвати примітивними: у центрі уваги історії України, на думку Сарбея, мав бути «народ» у тому сенсі, як це поняття трактують міждисциплінарні студії та соціальна історія. Діяспорні думки здобули лише поодинокі підтримку. Замінити «клас» на «народ», а «класову боротьбу» на «національне відродження» виявилось легшим шляхом для постсоветського історика, ніж студіювати стоси багатомовних текстів.

Проте, як це видно у відповідному розділі Єкельчикової книжки, діяспорний вплив виявився дуже потужним. Ідеться про концептуалізацію розуміння модерної української нації, студії з націєтворення і «національного відродження», теоретичні рамки яких було запозичено з доробку канадських істориків. Ба більше, чимало загальних концептів розуміння нації та націоналізму було засвоєно саме в інтерпретаціях Івана Лисяка-Рудницького, Івана-Павла Химки, Богдана Кравченка, Ореста Субтельного. Та й праці Сергія Єкельчика,

сприймає проскрибовану літературу попереднього періоду як класичний матеріал. В аналогічний спосіб молодий Максим Рильський, дбаючи про культуроцентризм, послуговувався символістськими засобами.

Москальця від початку цікавлять феномени самодостатнього вислову і творчого осяяння («Найприсутніше слово не сказане жодним з присутніх...»). Прикметно, що вірші, дібрані до «Срібного поля», значною мірою репрезентують не радикальні експерименти з гротеском, передусім сюрреалізмом, яких не бракувало в ранньому доробку автора, а художні рефлексії щодо філософії літератури. Таким мотивам присвячено й післямову Тараса Пастуха, в якій ідеться про чутливість письменника до еманцій трансцендентного й намагання пережити Логос.

Не менш істотним для раннього Москальця є перепрочитання романтизму, причому в українській версії. Цикл «Думи», який дав назву дебютній збірці письменника, виразно апелює до спадщини Тараса Шевченка та його сучасників. Цей жанр в уявленні вісімдесятника надалі оновлюється, співвідносячись із медитативними верлібрами, і залучається до інтертекстуальної гри. Наприклад, у згаданій серії з одинадцяти віршів можна зауважити стилізацію піднесеного описового викладу, властивого античній і ренесансовій пое-

зії, а певною мірою — оповідних інтонацій Еліота й Езри Павнда. Ведучи мову про людину, яка прагне втілювати свою творчу волю, автор вдається до алюзій із давньогрецької мітології (твердження про «народ сізифів» у думі IV, про Атланта, Геракла й Орфея — у IX), літературного доробку Горация (X) і Сервантеса (II), картографії пізнього Ренесансу (VIII) тощо. Відтак виникає деталізована ліро-епічна модель української дійсності, в якій принципів спільноти водночас і призводить до невдач, і усуває вимушену провінціалізацію: «Врешті що тут казати! Поглянь, / де ми зараз <...> — ти / погодишся: тільки хоробрий і чесний народ / міг опинитися тут» (дума VIII). Показовими в циклі й інших віршах, зокрема «Шевченко вночі», постають і пряміші поклики на життя й доробок знакового українського митця. Скажімо, у думі IV цей письменник і художник «стопалому цензору <...> / стинає п'ятнадцяту голову», а в XI — фігурує в роздумах про шляхетність і свободу.

Окремих коментарів варті авторові пісні. Частим у них є образ воїна («Ходжу-броджу», «Приїхали з-за Дунаю», «Армія Світла», «Останній воїн»). Це можна пов'язувати з культом пасіонарності, властивим українському світоглядові, армійським досвідом автора, а також історичними реаліями (збройне вторгнення СРСР до Афганістану 1979 року, пізніша російсько-українська війна).

Не оминаються й ідеї пацифізму в душі Боба Дилана, але мир для поета має цінність лише як наслідок гідної боротьби й усвідомлення свободи. Своєю чергою, до рис ворожого світу належить посилені ілюзорність (у «Літі назавжди» герой, попри випробування оманю, віднаходить любов, а в «Зірці ясній» благає кохану: «Тільки не зникай!»). Рубежем поміж дійсністю і ефемерним часопростором можуть бути дзеркала, що «простають пелюстками» («Аліна»). Наведений рядок, як і твір «Остання зима», підтверджують: Москалець, чия проза рясніє посиланнями на арт-рок, ненав'язливо вносить психоделічні мотиви у співану лірику.

Загалом збірка, яку відкриває найпопулярніший твір Москальця, не спрощує образу автора. Томик вияскравлює уявлення про розмаїту стилістику й динамічну художню свідомість поета. Власне, в полі зору читачів опиняється насамперед не знаменита «Вона», а він — Москалець, окрилений і сатиричний, делікатний та суворий, стримано-притишений і суголосний із рвучкими рифами електрогітари. Краєвид срібного поля, помірно осяйного, проте не вповні розгаданого, здається влучним символом такого письма.

В'ячеслав Левицький

ще одного канадського історика України, також мають вагомий вплив на розуміння модерної української нації і націєтворення.

Методологія

1991 року Орест Субтельний здавався чи не найкращим знавцем України із «Заходу». Його «Україна. Історія» стала — не пошкодуємо цього слова — бестселером. На конференції, яку Кельнський університет zorganizувач у Вальберберзі 31 жовтня — 2 листопада 1991 року, Субтельний виголосив доповідь «Сучасний стан української історіографії. Огляд», яка 1993 року вийшла друком спочатку німецькою, а згодом і англійською в журналі «Journal of Ukrainian Studies» (українською статтю не було перекладено). Субтельний

не лише здійснив аналіз українських студій у переддень і щойно після проголошення незалежності, а й намагався побачити їх перспективи, дати поради українським постсоветським історикам. Він уважав, що

радше ніж поспіхом відкидати марксистську методологію, яку вони добре знають, заради незаних заходів підходів, можливо, варто було би зосередитися на більш творчому застосуванні марксистського підходу. Наприклад, ті історики, які раніше займалися класами, класовою боротьбою і класовою свідомістю, могли би тепер застосувати власні навички для дослідження історії праці, міських і сільських студій або жіночої історії чи історії сім'ї. Інакше кажучи, вони могли би перейти до популярної сьогодні нової соціальної історії.

(Переклад Володимира Склокіна)

Сергій Єкельчик наводить цю цитату для характеристики советського минулого історіографії. Орест Субтельний насправді не надто багато знав про українських істориків, досить далеких від марксистських теорій і методологічних дискусій. Проблема методології виявлялася не у знанні мов чи провідних теорій, а в потребі інтерпретацій. У характеристиці методологічних віянь він звертає увагу на тривалість шляху, а не на методологічні реалії початку 1990-х років самі по собі. Українська традиція просторової історії (вона, як зазначає Єкельчик, є однією з форм національного бачення українського минулого), вивчення української культури (історію культурних досліджень автор веде від 1918 року до Помаранчевої революції 2004 року). Справді, те, що зроблено в цих царинах, досить показове, й істо-

Андрій Любка
Щось зі мною не так

Чернівці: Meridian Czernowitz, 2022

Зазвичай в есеїстиці, оповідаючи про щось або про когось, оповідаємо і про себе. Про цю прикмету згадуєш, читаючи тексти збірки Андрія Любки, написаної до повномасштабного вторгнення російської армії в Україну, підписаної до друку і виданої вже після вторгнення. І доки в реальності її автор переганяє чергове авто для української армії, у текстах він постає як той, хто вірить в існування самоти, у її виліплювання, а не в пріоритет колажу з плинних образів себе та перемикання каналів між ними. Йому радше ближча ідея гармонійного поєднання ідентичностей. Окремі есеї фіксують його самовизначення — письменник, турист, українець, європеєць, східноєвропеєць, народжений у ХХ столітті чоловік, батько. Любка не втомлюється наголошувати свою відмінність від наймолодших. У текстах книжки багато міток-спогадів, які засвідчують зв'язки з повсякденням його дитинства. Згадки про касетний плеєр, дискети, попмузику 1990-х або крадені вишні часом виконують у текстах функцію елементів з'єднання.

За першим враженням, понад п'ятдесят текстів зібрано в книжку без концепції чи ритму чергування тематик і настроїв. У ній можна надбати і світлі меланхолійні тексти («Реставрація», «Флешка», «Варум»), і твори, в яких прори-

вається туга («Вихід», «Осінній антидепресант», «Конфлікт усіх з усіма», «Війна без переможців»), і навіть декілька саркастичних коментарів до не надто привабливого способу життя людей («Одноразовість», «Золото Карпат»). До мізантропії або надміру гіркої іронії автор не доходить, переважає оптимістичний погляд на світ, із неодмінним полюванням за абсурдністю повсякдення. Комічне присутнє як гумор («Лежачологія», «Право на сон», «Як я був Любком Дерешем», «Цілую ручки», «Автор ненаписаних книжок», «Балада про шорти») та іронія («Нація білінгвалів», «І йому нічого за це не буде», «Не моє»), рідше — як сарказм («Золото Карпат», «Пафосометр(y)'). Автор не зловживає використанням описів ситуацій із повсякдення. Замальовок у чистому вигляді небагато («Рятуйся хто може», «100 баксів авансу»), хоч і використовує такі фрагменти в оповідках про письменницьке життя («Як я був Любком Дерешем», «Як Вам підписати книжку?»).

Попри всю облудність порівнянь важко відмовитися від спокуси зіставити письмо Любки з письмом інших сучасних українських есеїстів. Щоправда, більшість із них принаймні на покоління старші. Найменше спільного в автора з есеями Андрія Бондаря і Тараса Лютого, найбільше — з колонками, нарисами і життєвими замальовками Олександра Бойченка. Нерідко можна помітити, як Любка успадковує меланхолійну увагу до дрібничок повсякдення, притаманну письму Тараса Прохаська, хоч про успадкування уваги до природи не йдеться. Найцікавішим було би зіставлення письма Любки із письмом його майже однолітка Василя Карп'юка.

В одному з текстів Любка зізнається в любові до хуторянства, та його есеї переважно міські. Фірмовими є подорожні нариси, в яких симпатія до відвідуваних місць і відкритість до нових вражень сусідить із марнослаством досвідченого туриста. Подорожі-пригоди є для автора особливим різновидом капіталу вражень. Якщо пригода не трапилася, він може сконструювати її зі шматочків того, що таки відбулося. Часом тексти, присвячені подорожам до віддалених країв, подібні до road movies,

якби ті фільми хтось прокрутив у швидкому темпі. Часто оповідь будується довкола певного образу: Бейрут і Ліван — вітер хамсин; або Мальта — острів тисячі дверей. У збірнику є декілька есеїв-панегіриків певним містам і локаціям у них («Чому я живу в Ужгороді?», «Магія базару», «Туга за Бухарестом», «За що любити Варшаву?», «Одного разу в Пізі») або людям, які приваблюють способом життя («Майдан добродіїв», «Одноразовість»). Варто виділити і тексти про літературу та читання. В них Любка пояснює, чому віддає перевагу книжкам східно- і центральноєвропейських авторів, чим для нього є домашня бібліотека («А що читаєте Ви?», «Домашня бібліотека», «Жити і забувати»), чому він не читає мотиваційної літератури («Навчитися вчитися») і чому варто дочитувати грубі книжки («Як я прочитав "Уліса")»). Декілька нарисів присвячено митцям: поетам Тарасу Шевченкові, Паулю Целанові й Збігнєву Герберту, філософу Григорію Сковороді, романістові Мілану Кундері, композитору Вікторові Косенку.

Одним із джерел меланхолії Любки є зростання швидкості життя і спілкування, споживання одноразових речей, витіснення естетики старих міст вихолощеною естетикою реставрації. І все-таки збірка є книжкою про мобільність у всіх можливих сенсах. Ключем до цього є есеї «Туга за Бухарестом». Найцікавіші есеї подібні до драми дорослішання — тієї, яка ніколи не закінчується. Текст, що дав назву книжці, належить до тієї нечисленної групи есеїв у ній, що їх можна означити як есеї про пошуки себе. У них зникають елементи неминучого в есеїстиці самодемонстрування, натомість проступає гармонія фіксації зовнішніх спостережень і внутрішніх переживань. У тексті «Щось зі мною не так» Любка пише про повернення до міст і місць, із якими було пов'язано певні епізоди його життя і водночас — про пригону-перетворення, яка триває в ньому самому. І коли він каже: «Щось зі мною не так», — то насправді впевнений у тому, що з ним усе так, як треба.

Юлія Ємець-Доброносова

рикові спостереження тут вельми влучні. Свого часу я з великим інтересом слухав доповідь Наталі Яковенко про дослідження історії української культури в советські часи — ту велику нішу, куди тікали від панівної ідеології. Саме історія культури виявилася тим прихистком, де історія України сполучалася з європейським контекстом: із Відродженням, бароком, класицизмом. Тобто і поза Марксовою теорією українським історикам було на що взоруватися в часи методологічної турбулентності.

Власне кажучи, метод — це лише шлях, здебільшого він окреслюється в процесі дослідження. Важливішу роль відіграють теоретичні знання, що їх формують освіта і самоосвіта, наявність дискусійного середовища, знання різних напрацювань у власній дослідницькій сфері. А з цим усе складно. Можливо, й справді для різного штибу теоретизувань добре би повчитися або пройти стажування в західних університетах чи тамтешніх дослідницьких установах. Можливо, мої побоювання щодо

майбутнього сплеску профанаційних теорій і поверхово схоплених західних напрацювань після повернення додому численних біженців із України, яких прихистили закордонні університети, не справдяться.

Локація

— 2010 року молодий дослідник Антон Котенко на сторінках «Українського гуманітарного огляду» (часопису, якого вже немає) вирішив донести до українського читача нарис про один із «поворотів» в історіографії — «просторовий поворот». Простір поволі набував ознак «активного та конституюючого інгредієнта соціального та культурного життя». Уже в наступному числі «Огляду» досить чутлива до методологічних новацій Олена Бетлій висловила зауваги в есеї з промовистою назвою «Історик на позовах із простором, або Чи можлива синхронізована історія». Збоку дискусія здавалася дивною. І Бетлій, і Котенко були причетні до катедри історії

Києво-Могилянської академії. Це радше скидалося на зауваження наукової керівниці до доповіді аспіранта з доданням нових запитань і доповненням списку лектури. Однак студії над простором виходили на нові горизонти. Використання не лише часу, а й місця для гуманітаря було привабливою пропозицією. Цієї дискусії не оминає і Сергій Єкельчик. Просторовий поворот був суголосний зі студіями інших галузей, особливо з літературознавчими працями і тим напрямком, який не може оминути розуміння численних пасток, запропонованих на мапах, — постколоніалізмом.

Попри те, що піонером у спробах зрозуміти українську історію крізь призму постколоніалізму слід визнати іншого канадського науковця — Степана Величенка, для Сергія Єкельчика місце історії України в Європі й світі і способи її представлення в історіографії — також украй важлива тема. Єкельчик майстерно підходить до цього питання, керуючись власною логікою, де теоретич-

ФАРІД ЗАКАРІЯ

10 уроків для світу після пандемії

—
Переклали з англійської
Анна Марховська
та Орина Ємельянова
Київ: Наш формат, 2021

Пандемія COVID-19 торкнулася всіх сфер нашого життя і змінила звички, поведінку, погляди й уявлення. Її наслідки переформатували економіку, політику, культуру, технології та соціум. Політичний аналітик Фарид Закарія прагне окреслити найважливіші уроки, які маємо засвоїти з наслідків пандемії, котру він називає асиметричним струсом, тобто подією, що починається з малого, але охоплює весь світ. На початку XXI століття автор визначає три таких «струси»: теракти 11 вересня 2001 року (політична криза), фінансовий крах 2008 року (економічна криза) і пандемія (природна криза). Усі вони породили стійкі наслідки, що змінили глобальний порядок. Тому, як зауважує автор, ця книжка не про пандемію, а про наші відповіді на її виклики і про світ, який відтак народжується. Уроки, які, на думку Закарії, має засвоїти людство, спрямовано на запобігання наступним кризам.

Передусім людство має знайти баланс між динамізмом розвитку й безпекою. Авторіві йдеться про те, що ми розвиваємо наші суспільства в надзвичайному темпі, а кожен вимір життя проявляється з безпрецедентною швидкістю. Водночас ми все частіше починаємо рухатися через невідомий нам соціальний «ландшафт», а тому суспільства мають звертати більшу увагу на питання безпеки. Способи врядування сучасних держав вимагають переосмислення. Закарія зазначає, що належне врядування — це обмежена влада з чіткою системою підпорядкування, а також надання чиновникам автономії, свободи дій і змоги висловлювати власні судження. При цьому важливу роль мають відігравати експерти, чия думка не має залежати від політичних уподобань. Автор пояснює це тим, що світ став занадто складним, а тому в публічних справах і бізнесі важко тримати все під контролем. Експерти мають скласти своєрідну меритократію і при цьому перейматися тим, щоб знайти спільну мову з людьми, тримаючи їхні потреби в центрі уваги. Цю вимогу зумовлює урок із часів пандемії COVID-19, коли люди нехтували порадами експертів, оскільки, як стверджує Закарія, більше довіряли джерелам і аналітиці, яка відповідала їхнім політичним уподобанням.

Зміни стосуються і впорядкування соціальних просторів. З одного боку, COVID-19 запровадив соціальну ізоляцію, але, з другого боку, нагадав людям, що Аристотель мав рацію, коли означував людей як соціальних тварин. Зокрема, окреслюючи один із наслідків пандемії, автор детально аналізує процеси урбанізації та формування міських просторів. Він зазначає, що сучасні міста допомагають нарощувати економічний і соціальний капітал, на який спирається здорове суспільство. Також вони є найбільш адаптивними соціальними одиницями, здатними реагувати на глобальні тенденції. Закарія вважає міста за найраціональніший у тривалій перспективі спосіб життя на Землі. Вод-

ночас пандемія виявила низку їхніх проблем: перенаселення, бідні квартали, расова й економічна нерівність. Тому міста мусять використати кризу, зумовлену пандемією, як можливість здійснити зміни в процесі відновлення після карантинних обмежень, поліпшуючи управління, ефективність у господарюванні та долаючи недбальство.

Пандемія породила й парадокс міжнародної співпраці. Вона стала глобальним явищем, але спонукала нації замкнутися на собі. Світові лідери, як стверджує Закарія, відклали ідеї міжнародної співпраці, закрили кордони і зосередилися на тому, як їхнім країнам вижити й відновитися. Світовий порядок переформатувався, з'явилися нові тенденції протистоянь, яким слід запобігти. Одним із уроків має бути усвідомлення необхідності уникання необмеженої націоналістичної конкуренції. Закарія попереджає: якщо США та Китай, які є країнами, що найдинамічніше й найбільш технологічно розвиваються, скотяться в безкомпромісний конфлікт із милітаризацією космосу, озброєнням кіберпростору, гонкою озброєнь у галузі штучного інтелекту, результати для світу будуть катастрофічними.

Закарія змальовує людству дві альтернативи: перша передбачає занурення у світ, де економічне зростання вповільнюється, зростають природні загрози та нерівності, а людство живе так, немовби нічого не відбувається; друга закликає діяти наполегливо для вирішення проблем, використовуючи управлінський потенціал сучасних суспільств, розвиваючи нові навички людей, розбудовуючи інфраструктуру й вирішуючи екологічні проблеми. При цьому автор зауважує, що він не пропонує жодної революції, спрямованої на те, щоб повністю ламати наявний порядок. Проблема в тому, щоб знайти політичну волю для реалізації змін, необхідність яких зумовлюють постпандемійні уроки.

Дмитро Шевчук

ні виклики постколоніальних студій ідуть пліч-о-пліч із прикладами осмислення української культури, зокрема під час дискусії, котру спровокував відомий есей Марка фон Гагена 1995 року «Чи має Україна історію?». Уявлена спільно-та має свій уявлений простір, ототожуючи себе з Європою чи християнськими цінностями. Вивчення української історії є потужним деколонізаційним інструментом та чинником, що єднає «крайову» й «діяспорну» українську історіографію. Сьогодні можна з певністю говорити, що українські історики писа-

тимуть історію Росії, подолавши численні стереотипи й застарілі канони.

В останньому підрозділі книжки, описуючи переосмислення української історії саме в такому ключі, автор усвідомлює численні виклики, що постають унаслідок телеологічного бачення історії в поєднанні з інтенсивною інтеграцією в простір сучасної історіографії з його мультикультурністю, увагою до Голокосту, гетерогенністю і тим самим непозбувним советським спадком. Аналіз підручників і посібників з історії України дає досить вагомий матері-

ял для спостережень за такого штибу викликами й змінами.

Мені як історикові, котрий також живе у цей час, здається, що Сергій Єкельчик часом пише про надто очевидні речі. Але, попри це, як і в інших своїх дослідженнях, до кожної проблеми він знаходить ключ і несподіваний ракурс. Тож, хоч я не поділяю його оптимізму, маю віддати належне його стилістичній вправності й логічності викладу.

Кожен читач оцінюватиме цю книжку з позиції власних зацікавлень. На мою думку, зоряний час українського істо-

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ
Українська козацька держава
і її творець Богдан Хмельницький

—
Упорядкував Іван Сварник
Львів: Априорі, 2021

«Розділяй і владарюй» — один із ключових імперських підходів управління зовнішнім світом. Цей принцип, що його сформували давні римляни, підхопили і розвинули наступні імперії, став базовим у російській політичній традиції, яку вже понад триста років успішно застосовують проти України. Першим, найпоєднованим і найуспішнішим розділенням українців став їх поділ на «мазепинців» і «богданівців». Теза Петра I, що всі українські гетьмани, крім Богдана Хмельницького, є зрадниками, накладала відповідний штамп на постать великого гетьмана, викривляючи його образ винятково у бік Переяслава, спотворюючи та виводячи з дискусії аналіз і самого акта 1654 року. Проте аж до XIX століття, доки існувала «польська загроза», образ гетьмана Богдана залишався базовим в українській історичній свідомості, був найпопулярнішим образом фольклору і народного живопису, поступаючись хіба що «козакові Мамаю». Тезою епохи стали слова видатного українського філософа Григорія Сковороди (якому цього року виповнюється 300 років від дня народження) на адресу гетьмана: «Будь славен вовік, о муже ізбранне, / Вольності отче, Герою Богдане!» («De Libertate»).

Початок національного відродження, політизації українського руху в середині XIX століття, означення, що його дав Михайло Драгоманов, попередніх двох століть як «пропащого часу», породженого «нерозумним» учинком Богдана Хмельницького — договором із Москвою — зумовили й переоцінення постати гетьмана. Ця зміна чітко відбилась у творчості Тараса Шевченка,

в його подвійному ставленні до Богдана: з одного боку, як до творця могутньої Української держави, з другого — як «друга Росії», що віддав Україну в найстрашнішу московську неволю. Російська пропаганда реагувала блискавично й актуалізувала протиставлення українців на «мазепинців» і «богданівців». Проти цього штучного, антиукраїнського поділу виступив Михайло Грушевський статтю ««Мазепинство» і «богданівство»» (1912), в якій чітко проголосив Богдана Хмельницького творцем Держави, а також найбільшим і послідовним українським самостійником. Цю тезу в низці статей, опублікованих упродовж 1920-х років, послідовно розкрив учень Грушевського Іван Крип'якевич. Свої студії над добою Хмельниччини Крип'якевич здійснював у Львові у той час, коли в Києві над тією ж темою працював сам Грушевський. При цьому вчитель і учень доходять подібних висновків: Богдан Хмельницький є видатним державником в українській історії, союз із Москвою був не політичним, а військовим, гетьман у жоден спосіб не прагнув «вічної дружби» з московитами.

Текст Грушевського сумарно охоплює понад тисячу сторінок дрібним кеглем (це друга частина VIII та дві книги IX тому «Історії України-Руси»), дослідження Крип'якевича лаконічніші, проте вони опукліше наголошують державницький складник діяльності Богдана Хмельницького. Однак обидва дослідження побачили світ у несприятливий час. Томи Грушевського було опубліковано в переддень більшовицького розгрому української історичної науки наприкінці 1920-х, тоді ж західноукраїнські часописи, зокрема «Записки НТШ», в яких було надруковано основну частину статей Крип'якевича, перестали надходити в наддніпрянську Україну, що значно обмежило читацьку аудиторію та вплив на розвиток української історіографії загалом.

Друга світова війна актуалізувала «проросійський» текст образу Богдана Хмельницького, він став символом «російсько-української дружби», оспівана в українських піснях Хмельниччина звужилася до «Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 років», що стиснуло і хронологічні рамки, і саму суть подій, звівши їх до військових дій і повністю знівельювавши державотворчий аспект доби.

Законсервування тоталітаризму в СРСР після 1945 року, зокрема в окупованій Україні, накладало відбиток на всю соціогуманітаристику й насамперед на історіографію, що її розглядали як «бойовий авангард комуністичної партії». У такій ситуації Крип'якевичу довелося пережи-

ти власну наукову смерть. Навіть побіжний погляд на бібліографію історика показує, що після «других совітів» Крип'якевич різко скоротив наукову активність. Навіть у роки Другої світової війни йому вдавалося публікувати по 20–30 матеріалів на рік, а по війні їх кількість скоротилася інколи до однієї чи двох позицій на рік. Він не просто майже перестав писати, а змушений був поставити підпис під повністю переробленою «в дусі епохи» «колегами» з Інституту історії АН УРСР монографією «Богдан Хмельницький» (Київ, 1954), яка на багато років стала базовою в розумінні епохи, перекресливши попередні здобутки історіографії, зокрема ґрунтовні праці самого Крип'якевича. Лише 1990 року у Львові було видано друге видання, «максимально наближене до задуму автора». Однак і це видання, як зазначив Іван Сварник, не могло «усунути самоцензури: автор [Крип'якевич. — Д. Г.] так чи інакше мусив пристосовувати свій текст до існуючих реалій радянської доби».

Біль українських поразок від Москви у XX столітті позначився і на діяспорній історіографії Богдана Хмельницького. В діяспорі не вийшло жодної ґрунтовної монографії про великого Гетьмана, за винятком хіба що перевидання «України на переломі» В'ячеслава Липинського. Значною мірою болісне переосмислення трагічного XX століття, позначеного масовими репресіями й голодоморами, відбилось і на історіографії незалежної України. Окрім досліджень Валерія Степанкова, не маємо інших ґрунтовних праць із епохи Хмельницького, лише перевидання «Документів Богдана Хмельницького», що їх підготували ще Крип'якевич та Іван Бутич (Київ, 1961), у серії «Універсали українських гетьманів» (Київ, 1998). Навіть тема козацтва почала відходити на другий план, поступаючись дослідженням України у складі Речі Посполитої, що трактують Хмельниччину в польській традиції «домової війни». Безумовно, фатальна помилка Богдана Хмельницького — договір із Москвою 1654 року (незалежно від його змісту) — не знімає відповідальності з гетьмана, однак Гетьманщина (Військо Запорізьке), яку він створив, породила потужну національну традицію, що унеможливила реалізацію в Україні і польського, і московського проєкту єдиного народу.

Сьогодні, коли українці вкотре зі зброєю в руках боронять своє право на існування супроти російської агресії, повернення до витоків української школи історіографії набуває не лише наукового, а й суспільно-політичного значення. У цьому контексті привертає увагу збірник статей Крип'якевича, що їх об'єднав Іван Сварник під

ріописання розпочався в середині 1990-х і тривав до другого десятиліття XXI століття. Виклик інструменталізації історії та потреби публічного інтелектуалізму, неупередженість і затребуваність виявилися поки що непідйомними для «історичного цеху». Студії з ранньомодерної історії часів української незалежності стали найбільшим полем для експериментів — від запровадження чи спроб уживати нові слова й переклади (Гетьманат замість Гетьманщини, річпосполитський замість польський тощо) до нового наповнення вже наявних термінів з і-

влучною назвою «Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький».

Говорячи про державу чи державність у певну історичну епоху, треба чітко визначитися, що, які інституції на той час визначали державу.

Першим критерієм, що його розглядає Крип'якевич, є державна влада — Рада й Генеральна Старшина. Раду у візії історика подано як «найвищий орган влади Запорозького Війська», що дає підстави в сучасних категоріях окреслити державу Богдана Хмельницького як парламентсько-президентську республіку. Крип'якевич наголошує, що повна, чи загальна, рада — це «була демократія, доведена до крайніх меж», і саме в часи Хмельницького вона занепадає, поступаючись місцем старшинській раді, в чому можна вбачати трансформацію від охлократії до представницької демократії. Однак наприкінці життя гетьман став «некоронованим володарем, монархом України». Наскільки Хмельницький розумів загрози «прямої демократії», як це подає Крип'якевич, сказати складно, однак сумнозвісна Чорна рада 1663 року цілком очевидно продемонструвала її руйнівний, загрозливий для держави характер. Відтак «всі державні функції обняла виконуюча влада, яку репрезентував гетьман зі старшиною», — підсумовує історик. Із нормативної бази Крип'якевич зупиняється лише на гетьманських універсалах, а отже, лише на нормотворчій діяльності гетьмана, оминаючи чинні Литовські статuti, маґдебурзькі грамоти тощо. Проте і до універсалів Крип'якевич підходить суто як історик і розглядає їх із перспективи дипломатики.

Найвищу судову владу, зокрема апеляційну, мав гетьман, далі нею було наділено полковників, сотників, отаманів тощо. Щодо «компетенції та діяльності» двох генеральних суддів із часів Хмельницького «дійшли до нас ніякі звістки», як немає відомостей і про діяльність нижчих судів. Правові норми, на які спиралися суди, за Крип'якевичем, не були «писані». В основі права «було звичаєве запорозьке військово-правове, доволі примітивне і суворе». Сьогодні з цим важко погодитися. Гетьманські універсали, очевидно, таки мали правову силу, діяли українсько-московські й українсько-польські договори, Литовський статут тощо. Правова культура була розвиненою і, як для свого часу, досить «революційною», а не «примітивною». Високу правову культуру Козацької України показує і сам Крип'якевич, розкриваючи цілу судову систему, в якій, окрім козацьких судів, діяли ще шляхетські, духовні, міські тощо.

Обов'язковим атрибутом держави є державний кордон, визначенню якого в добі Хмельниць-

торії культури та релігії («розтятий світ», конфесіоналізація, синодалізація). Бої на полі «історії понять» зачепили козацьку революцію *versus* національно-визвольну революцію (війну), називання українських земель у XVI–XVIII століттях. Виразним виявиться перехід від вивчення історії «народних мас» до історії еліт — ця ніша вже дала і ще дасть чимало нових ідей та інтерпретацій.

Зацікавленість українською історією, а також її розуміння як складника європейської та глобальної історії за минулий рік, позначений агресив-

ного присвячено третій нарис Крип'якевича «Державні межі». Зважаючи на безперервну війну, яку змушений був вести гетьман проти Речі Посполитої, визначити усталений українсько-польський кордон неможливо. Історик реконструює розмежування згідно з українсько-польськими угодами або ж за наявним станом, не намагаючись у нарисі показати гетьманове бачення всієї території, на яку мало претендувати Військо Запорозьке. При цьому «білоруська окупація» була потрібна Хмельницькому, щоб здобути вихід до балтійських портів, оскільки через втрату західноукраїнських земель Україна втратила й торгове сполучення із Заходом. Проте в узагальненому нарисі Крип'якевич приписує творцям Козацької України прагнення розширити кордони через приєднання Поділля, Волині, Галичини та Холмщини. Хмельницькому історик приписує і відродження чорноморської політики України, однак вихід до Чорного моря через пів століття здобула Росія, а не Україна, що було фатальним наслідком для української державності.

Українським дорогам (комунікації) Крип'якевич приділяє окрему увагу. Дороги забезпечували і торгівлю та пересування війська, і загалом комунікацію населення, конче потрібну для внутрішньої єдності держави. Хоча «старі дороги не вийшли з уживання», «рівночасно з ними розвивалися нові шляхи», що було зумовлено утворенням нового адміністративного центру — Чигирини як столиці Козацької України.

Однак в умовах безперервної війни Хмельницький розбудовував не дороги, а військо, на утримання якого йшла основна частина державних доходів. Військо складалося з піхоти, кінноти, артилерії та іноземних загонів. Гетьманові вдалося налагодити власне виробництво пороху у великій кількості, для оборони цивільного населення та виробничої бази держави було розбудовано низку «укріплених районів» — замків та міських чи містечкових фортець. На жаль, із питання виробництва озброєння історик згадав лише про артилерію, яка походила або зі старих запорозьких запасів, або ж була трофейною. Щодо виробництва ручної вогнепальної та холодної зброї питання залишається відкритим. Загалом у господарському аспекті Козацька Україна залишалася сільськогосподарською країною зі слабким розвитком ремесла, що позначилося на переважно сировинному характері українського експорту. Крип'якевич робить єдиний виняток — вказує на розвиток ткацтва, однак, як відомо, навіть на внутрішньому українському ринку домінувала імпортована тканина, тому навряд чи ткацтво мало експортний потенціал.

ною війною Росії проти України, лише зростали. Питання, чи має Україна історію, що його свого часу задав Марк фон Гаґен, тепер, після тривалих дискусій і непорозумінь, здається вже остаточно вирішеним і неактуальним. Із погляду історіографічної реалізації «національного міту», українська історіографія виявилася цілком дієздатною, але водночас їй бракує повного спектру напрямів, шкіл і візій. Цей тридцятилітній період є радше часом зрідка зреалізованих можливостей, але вони принаймні існували, вони існують.

Окрему увагу, до того ж уперше в історіографії, Крип'якевич приділив формуванню Державного скарбу Козацької України. Джерелами формування Скарбу були прибутки з державних маєтностей, фонди яких формували колишні королівщини та конфісковані шляхетські маєтності. Водночас влада заплещувала очі на розмаїті рейдерські захоплення державних маєтностей, до яких вдавалися старшина і навіть козаки, — так формувалася «давня українська традиція» розкрадання бюджету. Другу важливу статтю доходів держави становили податки — прямі, посередні та надзвичайні. Хоча чимало суспільних станів увільнилися від сплати податків, за висновками Крип'якевича, «молода українська держава мала доходи не менші, як колись Польща з Наддніпрянщини, — а радше більші». Основний дохід давали посередні податки, насамперед доходи з меду, пива, горілки й мита. Тож маємо український варіант рейганоміки, проте при хронічному дефіциті бюджету.

На часи Богдана Хмельницького припадає початок формування Українського державного архіву. Нині залишки козацького Архіву розпорошено по різних архівних установах в Україні й за кордоном, зокрема в Росії. Хоча від часу першої публікації статті Крип'якевича «До історії українського державного архіву в XVII в.» минуло майже сто років, і досі є актуальним завдання, яке сформулював історик: розшукати і зібрати в один Державний архів Козацької України документи, початок чому у виданні поклав Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України корпусу «Універсалів українських гетьманів».

Попри всі позитиви й ошатний вигляд видання, на карб видавництву можна поставити численні одруки, «злипання тексту» й пропущення у змісті важливих для розуміння сутності держави Богдана Хмельницького частин, якот: VI. Суд; VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 років та IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги).

Та, попри все, книжка має привернути увагу громадськості й науковців, сприятиме переосмисленню чи осмисленню доби Богдана Хмельницького, формуванню власної української державницької традиції. Видання актуалізує потребу подальшого перевидання чи видання праць істориків школи Грушевського й інших українських істориків, заборонених чи замовчуваних у тоталітарну епоху.

Дмитро Гордієнко